

*Капосльоз Г. В., кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник ЦВСД НУОУ (м. Київ)
Василенко С. В., кандидат психологічних наук, СНС
доцент кафедри МПЗ діяльності військ НУОУ (м. Київ)*

“МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН” ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА “ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ” ТА “ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА”

У статті представлено аналіз підходів щодо розуміння морально-психологічного стану як інтегральної характеристики особового складу військових формувань та фактору, який визначає їх боєздатність.

Ключові слова: морально-психологічний стан, якості особового складу, готовність до виконання завдань бойової діяльності.

В статтє представлен анализ подходов относительно понимания морально-психологического состояния как интегральной характеристики личного состава военных формирований и фактора, который определяет их боеспособность.

Ключевые слова: морально-психологическое состояние, качества личного состава, готовность к выполнению заданий боевой деятельности.

In the article the analysis of approaches is presented in relation to understanding of the morally-psychological state as integral description of personnel of the soldiery forming and factor, which determines their battle-worthiness.

Keywords: the morally-psychological state, personal qualities, readiness to implementation of tasks of battle activity.

Постановка проблеми. Забезпечення ефективного використання озброєння та військової техніки, а також технологій (форм та способів) їх застосування у Збройних Силах України можливо лише за умов достатніх можливостей та задовільного стану “людських ресурсів”. Посилення боєздатності військових формувань неможливе без врахування ролі “людського фактора” у виконанні службово-бойових завдань, які ставляться перед частинами та підрозділами ЗС України, а також підвищення його впливу на результативність виконання службово-бойових завдань.

Доцільно розрізняти два взаємодоповнюючі підходи щодо розв’язання проблеми покращення використання “людських ресурсів”, тобто оптимізації впливу “людського фактора”: формально-організаційний і соціально-психологічний. Формально-організаційний підхід передбачає удосконалення структури апарату управління, розроблення нормативно-правових актів (законів, постанов, положень, відомчих інструкцій, посадових інструкцій), адміністративних документів (розпоряджень, наказів тощо). Соціально-психологічний підхід передбачає дослідження шляхів активізації людських ресурсів та розроблення практичних рекомендацій щодо їх найбільш ефективної мобілізації з використанням методології наук про людину (психофізіологія, психологія, соціальна психологія) та суспільство (соціологія, соціальна психологія).

На нашу думку, аналіз явища та понять “людський ресурс”, “людський фактор” доцільно провести з позицій “другого підходу”. Саме погляд на об’єкт впливу систем виховної роботи та морально-психологічного забезпечення з позицій наук про людину та суспільство дозволить зробити перший крок щодо інтеграції вказаних систем.

Проведений огляд наукових праць свідчить про відсутність єдиних підходів щодо визначення та дослідження явища, яке ми позначали термінами “людський ресурс”, “людський фактор” та його характеристик. Так В. І. Алещенко вважає що взаємопов’язаними сторонами морального духу є морально-психологічний потенціал і морально-психологічний стан [1]; у методиці розрахунку морально-психологічного стану військового підрозділу на основі експертних оцінок П. П. Криворучко О. Ф. Хмільяр, Р. А. Шпак, С. В. Василенко моральний дух розглядається як фактор морально-психологічного стану [2]; В. В. Клименко у структурі морально-психологічного стану вбачає тісний взаємозв’язок трьох складників: моралі, духу та енергопотенціалу, які у сукупності є критеріями психічного здоров’я особистості [3]; за підходами Ю. А. Московчука, морально-психологічний стан є узагальненою формою вияву політичної і духовної свідомості військовослужбовців, їх морально-психологічної стійкості [4]; М. Й. Варій вважає, що морально-психологічний

стан – це цілісне, визначальне морально-психологічне явище, яке є похідним від інтегрованої єдності і взаємодії духовних, моральних, морально-психологічних, політичних, національних, соціальних, економічних, військово-службових, навчально-бойових (у воєнний час бойових), інших соціально-психологічних і психологічних чинників, які інтеграційно відображаються в їх соціальній психіці у вигляді певних морально-психологічних стереотипів, що спрямовують його діяльність і поведінку [5]; Г. А. Давидов доводить необхідність дослідження політико-морального стану та морально-психологічного стану особового складу.

Метою статті є узагальнення поглядів на морально-психологічний стан як явище, що інтегрує характеристики “людського ресурсу” та визначає вплив “людського фактору” на боєздатність військових формувань.

Викладення основних результатів дослідження.

На думку О. О. Іллюка [6] сукупною сутністю розбіжностей характеристик “людських ресурсів” та “людського фактору” є взаємовідношення змісту та логічного обсягу категорій “моральний дух” і “морально-психологічний стан”. Сутність проблеми він виражає через три твердження:

– перше – морально-психологічний стан є складником морального духу, тобто зміст категорії “морально-психологічний стан” є частиною змісту “морального духу”, а логічний обсяг першої категорії повністю входить у логічний обсяг другої категорії;

– друге – моральний дух є складником морально-психологічного стану, тобто зміст категорії “моральний дух” є частиною змісту категорії “морально-психологічний стан”, а логічний обсяг першої категорії повністю входить до логічного обсягу другої категорії;

– третє – “моральний дух” і “морально-психологічний стан” є категоріями супідрядними; будучи однаково загальними, вони підпорядковані більш спільній родовій категорії – “людський фактор”. Супідрядні категорії “моральний дух” і “морально-психологічний стан” – це види однієї родової категорії “людський фактор”, у них спільні родові ознаки, але видові ознаки різні.

Спираючись на закони логіки, “практичний досвід” автор приходить до висновку про правильність третього твердження. У якості методологічної основи для класифікації морального духу і морально-психологічного стану як

складників людського фактора використовує філософське положення про взаємозв’язані раціональний і чуттєвий рівні психіки людини. Визначає складові людського фактору:

моральний дух особового складу – це стійка сукупність ідейних переконань, політичної свідомості, соціальної захищеності та професіоналізму військовослужбовців, рівня розвитку військових колективів та адміністративної діяльності керівного складу, які системно і взаємозалежно формують внутрішню готовність особового складу до виконання військового обов’язку, створюють оптимальні умови для виконання поставлених службово-бойових завдань і спонукають до дій. Складниками морального духу особового складу є такі: ідейний; економічний; політичний; соціально-психологічний; адміністративний.

морально-психологічний стан особового складу – це сукупність душевних переживань, які генеруються на чуттєвому рівні психіки людини при взаємодії з об’єктивною дійсністю та усвідомленні особистісних якостей, через систему психологічного захисту активно впливають на психічне здоров’я військовослужбовців та проявляються у моральній діяльності.

З метою перевірки правильності зроблених О. О. Іллюком висновків та запропонованого розмежування понять “моральний дух” та “морально-психологічний стан” нами проведено дослідження філософсько-етимологічної сутності поняття “дух”, яке є ключовим у словосполученні моральний дух і поняття “психіка” у словосполученні “морально-психологічний стан” та “мораль”.

У словнику С. І. Ожегова поняття “дух” визначається як психічні здібності (свідомість, мислення), те, що спонукає до дій, до діяльності, начало, яке визначає поведінку, дію [7].

Поняття “психіка”, у тому ж словнику [7], тлумачиться як сукупність душевних переживань, як відображення у свідомості об’єктивної дійсності, душевний склад, властивий кому-небудь.

У розумінні сутності “моралі” стрижнем є моральна свідомість. Вона існує у вигляді моральних норм, принципів, що склалися під впливом зовнішніх факторів, внутрішнього сприйняття, етичних категорій добра і зла, обов’язку, честі, совісті, гідності, мужності, героїзму, тощо. Моральна свідомість знаходить своє відображення як прояв

сукупності ідей, поглядів, почуттів, які домінують у свідомості особистості в даний момент і надають відповідної характеристики моральним можливостям людини, колективу.

Виходячи із наведених визначень не можливо чітко розвести поняття “моральний дух” та “морально-психологічний стан”, проте ми пропонуємо звернутися до психологічних наук, де існує чітке визначення психологічного стану та методів і методик його дослідження. На сьогоднішній день, через неможливість експериментально дослідити феномен “Дух” поняття “моральних дух носить абстрактно-філософське визначення. Не випадково усі сучасні авторські підходи до розуміння морально психологічного стану, як важливого складника бойового потенціалу військових формувань сформовані при розробленні методик оцінювання характеристик “людського ресурсу”. Серед таких досліджень слід виділити колективну працю П. П. Криворучка, О. Ф. Хміляра, Р. А. Шпака, С. В. Василенко, роботи Ю. А. Московчука, В. А. Зеленицького, М. Й. Варія, В. В. Клименка, Г. А. Давидова, які мають суттєве теоретичне і практичне значення. Розглянемо їх детальніше.

Морально-психологічний стан особового складу військового підрозділу на думку М.Й. Варія [5] – це цілісне, визначальне морально-психологічне явище, яке є похідним від інтегрованої єдності й взаємодії духовних, моральних, морально-психологічних, політичних, національних, соціальних, економічних, військово-службових, навчально-бойових (у воєнний час бойових), інших соціально-психологічних і психологічних чинників, котрі інтеграційно відображаються в їх соціальній психіці у вигляді певних морально-психологічних стереотипів, спрямовуючих його діяльність і поведінку.

Структурно, МПС особового складу будь-якого військового підрозділу в мирний і воєнний час М.Й. Варій поділяє на п'ять рівнів: 1) здоровий; 2) задовільний; 3) критичний; 4) деструктивний; 5) нездоровий. Кожен рівень визначає ступінь готовності особового складу вести бій, вирішувати бойові та інші військово-службові завдання, діяти у відповідності з вимогами Статутів і присяги; рішучості відстоювати національні цінності суспільства, інтереси свого народу, його свободу, територіальну цілісність і незалежність; бойової активності, непохитності і наполегливості у досягненні

поставлених цілей. Виступаючи основною серцевиною духовних сил особового складу, МПС забезпечує їх відповідну спрямованість і цілісність [5].

У другій половині 80-х років відомий військовий психолог Г. А. Давидов [за 6] при оцінюванні людського фактора військових формувань, використовував категорії “політико-моральний стан” і “морально-психологічний стан”. Він висловлював думку, що політико-моральний стан армії і флоту – це сукупність політичних і моральних ідей, почуттів, якими сповнені військовослужбовці, що визначають їх ставлення до інтересів Батьківщини, народу, соціально-політичного ладу, а під час війни виражають ставлення до її цілей. До компонентів політико-морального стану він відносив: ідейно-політичну єдність особового складу військ; рівень організованості у військових частинах і підрозділах, рівень керівництва ними; військово-бойову підготовку особового складу; соціально-політичну освіченість керівного складу. На побутовому рівні під категорією “політико-моральний стан” усі розуміли категорію “моральний дух”, але у науковій та методичній літературі ця категорія не вживалась. У ті часи на підставі ідеологічних міркувань сутність поняття “дух” визначалася лише на основі релігійно-містичних уявлень: безтілесна, надприродна істота, і наукові роботи не могли мати положень, що навіть опосередковано суперечили б офіційним атеїстичним підходам.

У відповідності до поглядів В.А. Зельницького [8, 9] – морально-психологічний стан військового підрозділу розглядається як інтегральний показник, що характеризує ступінь задоволеності особового складу підрозділу зовнішніми і внутрішніми умовами життєдіяльності та рівень його індивідуальної і групової (колективної) готовності до діяльності за штатним призначенням в звичайних та екстремальних умовах у даний час і в конкретній обстановці.

Виходячи з даного визначення В.А. Зельницьким розроблено структуру МПС, зміст якої становлять п'ять блоків:

- задоволеність внутрішніми умовами життєдіяльності;
- задоволеність зовнішніми умовами життєдіяльності;
- особистісна готовність до виконання службових обов'язків;
- колективна готовність до виконання службових обов'язків;

Оригінальний підхід до розуміння явища МПС розробив доктор психологічних наук, професор В.В. Клименко [3]. В структурі морально-психологічного стану він вбачає тісний взаємозв'язок трьох складових: моралі, духу, та енергопотенціалу, які в сукупності являються критеріями психічного здоров'я особистості. При цьому мораль – виступає діяльною стороною розуму і морального почуття. Здоровий дух – неодмінною умовою щасливого існування тіла, а енергопотенціал – здатністю до дії й умовою розвитку особистості.

Морально-психологічний стан особового складу в методиці Ю. А. Московчука [4] – це цілісна, інтегральна сукупність політичних, духовних цінностей і позицій, потреб і інтересів, почуттів, які переважають і домінують в свідомості військовослужбовців у даний час чи протягом його певного проміжку. Тобто, МПС є узагальненою формою вияву політичної і духовної свідомості військовослужбовців, їх морально-психологічної стійкості.

На думку Ю.А. Московчука, МПС є однією із найважливіших складових частин бойової та мобілізаційної готовності й виступає сукупністю соціально-психологічних факторів, що впливають на особовий склад і визначають його потенційну спроможність виконувати ті чи інші завдання на конкретно визначений проміжок часу. Якісні характеристики факторних показників наступні:

ПОЯК – професійно-організаційні якості командного складу, стиль керівництва, рівень довіри військовослужбовців до командного складу всіх рівнів;

МПП – морально-психологічна підготовленість особового складу виконувати службові обов'язки в екстремальних умовах;

ПП – задоволеність рівнем досягнутої професійної підготовки;

СПО – соціально-політична обстановка в країні, відношення до армії, рівень довіри військовослужбовців керівництву країни і армії;

МСЗ – задоволеність військовослужбовців усіма видами матеріального та соціального забезпечення;

У – рівень укомплектованості особовим складом і бойовою технікою;

МТЗ – задоволеність матеріально-технічним забезпеченням професійної діяльності;

ПФС – психофізіологічний стан особового складу під час оцінки, або під час бойового застосування;

СПК – взаємодопомога, сумісність, традиції і згуртованість військових колективів. Взаємовідносини між різними категоріями військовослужбовців;

БВТ – наявність і давність бойових втрат, випадків загибелі, аварій, катастроф;

БД – відсоток особового складу з досвідом виконання завдань в екстремальних (бойових) умовах;

ВД – задоволеність станом військової дисципліни;

ІОС – задоволеність особового складу інформацією про реальну обстановку в країні, а в умовах воєнного часу повнота даних відносно противника, його сильні та слабкі сторони.

ТБД – тривалість бойових дій або виконання завдань в екстремальних умовах;

ПКУ – погодно-кліматичні умови.

Усі складники морально-психологічного стану особового складу взаємозалежні і взаємопов'язані. Досягнутий рівень кожного з них позначається на інших і в цілому – на рівні морально-психологічного стану військовослужбовців частин і підрозділів.

На думку П.П. Криворучко, О.Ф. Хмільяр, Р.А. Шпак, С.В. Василенко [2] в умовах сьогодення морально-психологічний стан особового складу військових підрозділів – важлива складова їх бойового потенціалу, за своєю структурною побудовою та змістовною частиною цей феномен охоплюють весь спектр життєдіяльності військового підрозділу. Морально-психологічний стан особового складу військового підрозділу, виступаючи у вигляді своєрідного функціонування політичних, економічних, соціально-психологічних, ідеологічних та моральних потреб, є регулятором відносин, поведінки і діяльності. Різні рівні морально-психологічного стану військового підрозділу характеризуються відповідним змістом, спрямуванням, динамічністю і стійкістю, інтенсивністю функціонування, а отже – дієвістю. Вони прямо пропорційно залежать від морально-психологічного потенціалу військовослужбовців і рівня розвитку морально-психологічного стереотипу, що разом відбиває готовність особового складу військових колективів до виконання завдань військової діяльності у мирний і воєнний час.

Проаналізувавши попередні підходи О.О. Ілляк [6] дійшов висновку, що людський фактор як складник бойового потенціалу військових формувань держави,

що характеризує людей, – це сформована об'єктивною дійсністю інтегральна єдність раціональних і чуттєвих якостей особового складу, які спонукають військовослужбовців до виконання військового обов'язку, визначають їх поведінку, впливають на їх стан, службово-бойову і особисту діяльність в умовах мирного і воєнного часу.

Показниками і детермінантами морально-психологічного стану особового складу на його думку є діалектична єдність 5-и складників. Складники морально-психологічного стану – це основні взаємозалежні чинники чуттєвих якостей військовослужбовців, що визначені у відповідності з ефективністю впливу на формування їх особистісного механізму психологічного захисту, функціональним призначенням, тривалістю дії та ціннісним значенням для життєдіяльності особового складу. Складниками морально-психологічного стану (МПС) особового складу є: демографічний; особистісний; службовий; моральний; природно-кліматичний. Кожний складник морально-психологічного стану включає 5 факторів. Фактори складників морально-психологічного стану – це структурні компоненти основних детермінантів чуттєвих якостей особового складу, які виражають суттєві ознаки цих чинників, забезпечують оптимальну ефективність формуючого впливу і нейтралізації внутрішніх та зовнішніх загроз.

Демографічний складник включає фактори: віковий – життєвий досвід (кількість прожитих років); освітній – наявність освіти; сімейний – сімейний стан; календарної військової вислуги; досвід дій в екстремальних умовах.

Особистісний складник включає фактори, що визначають задоволення військовослужбовцем своїми особистісними якостями: пам'яттю; характером; темпераментом; здібностями; фізичним здоров'ям.

Службовий складник включає фактори, що визначають задоволення військовослужбовців: службою у військовій структурі; посадою; надійністю зброї і бойової техніки; станом дисципліни; рівнем особистої професійної підготовки.

Моральний складник включає фактори, що визначають задоволення особового складу морально-етичними чинниками: відносинами між військовослужбовцями; справедливістю командирів (начальників); відношенням особового складу до місцевого

населення; поведінкою військовослужбовців у громадських місцях; особистим зовнішнім виглядом.

Природно-кліматичний складник включає фактори, що визначають задоволення особового складу природними та кліматичними умовами служби, виконання службово-бойових та навчальних завдань: природа, клімат; екологія; погода; пора року.

На думку фахівців кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Гуманітарного інституту Національного університету оборони України МПС – це складне динамічне утворення в основі якого лежить, свідоме розуміння особовим складом необхідності виконання бойового завдання, а також військово-професійна здатність та психологічна готовність військовослужбовців до дій в бойових умовах. МПС є інтегральним та підсумковим показником ефективності МПЗ, який являє собою визначальну складову частину узагальненої характеристики боєздатності особового складу і відображає ступінь готовності військовослужбовців до виконання поставленого бойового завдання.

Взявши за основу ряд підходів до структури особистості (С. Рубінштейна, К. Платонова), спираючись на мету МПЗ автори визначають структуру МПС можна подати як сукупність морально-бойових якостей. Морально-бойові якості – це комплекс взаємопов'язаних якостей та рис особистості, які визначають поведінку особового складу як в мирний час так і бойовій обстановці. Морально-бойові якості лежать в основі і визначають рівень сформованості МПС особового складу. З точки зору воєнної педагогіки морально-бойові якості можна розділити на три основні групи; моральні, військово-професійні та психологічні.

Моральні якості визначають морально-політичну готовність особового складу через його мотиваційно-ціннісну структуру, своєрідність його реагування на суспільно-політичні фактори, події, обставини, дії у відповідності до тих, чи інших моральних та політичних цінностей і відбивається уявленні та ставленні особового складу до виконання свого військового обов'язку, бойових дій, їх мети, завдань а також політики держави та її керівництва – в цілому до Батьківщини і народу.

Військово-професійні якості характеризують фізичний стан та військово-

професійну готовність (рівень військово-технічних знань, ступінь оволодіння своїм військовим фахом), ступінь мобілізованості бойової майстерності особового складу, здатність, налаштованість військовослужбовців (військових колективів) до ефективного та якісного виконання своїх службових обов'язків, бойового завдання. Рівень фізичного розвитку, натренованості та здатності переносити значне фізичне навантаження.

Психологічні – визначають психологічний стан, психологічну готовність особового складу до виконання поставлених завдань, здатності особового складу переносити значне психологічне навантаження тощо. До групи психологічних якостей відносяться: розвиненість сприйняття, уваги, мислення, пам'яті, мови; швидкості і точності реакцій; нервово-психологічна та емоційно-вольова стійкість.

ВИСНОВОК

Військові формування для успішного виконання поставлених завдань повинні мати значний бойовий потенціал, що включає складові: військовослужбовці, озброєння, техніка, матеріальні ресурси. Серед зазначених структурних компонентів бойового потенціалу військових формувань одним з найважливіших є “людський фактор”, тому що лише діяльність людини забезпечує надійне функціонування і застосування зброї, техніки, матеріальних ресурсів.

Для успішного виконання поставлених службово-бойових завдань військовослужбовці повинні мати комплекс необхідних якостей. Інтегральною

характеристикою цього комплексу є рівень морально-психологічного стану. По своїй суті МПС є сукупністю багатьох факторів, які характеризують стан психіки окремого військовослужбовця та соціально-психологічні явища у військовому підрозділі. У результаті проведених досліджень чітко встановлено, що кожен фактор має свій коефіцієнт значимості при визначенні його місця під час оцінки узагальненої характеристики соціальних, соціально-психологічних, психологічних та професійних якостей особового складу. МПС формується за відповідними закономірностями різного порядку складності, внаслідок взаємодії різнорівневих елементів соціально-психологічної структури військового підрозділу та оточуючого середовища.

Формування здорового морально-психологічного стану (МПС) особового складу у мирний і воєнний час займає особливе місце в діяльності командирів різних військових формувань та органів з гуманітарних питань. Справа в тому, що сам процес управління морально-психологічними станами є складною проблемою, яка включає цілий комплекс питань, пов'язаних із психологією військових колективів та соціальних груп, соціально-психологічною структурою військових формувань, стилем керівництва, факторами зовнішнього і внутрішнього впливу тощо. Розв'язання проблеми здійснюється на засадах та в результаті проведення заходів виховної роботи та морально-психологічного забезпечення.

Література

1. Алещенко В. І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил): становлення та сутність : навч.-метод. посіб. / В. І. Алещенко. – К. : НАОУ, 1999. – 56 с.
2. Криворучко П.П. Морально-психологічний стан військового підрозділу: оцінка та прогнозування / П. П. Криворучко, О. Ф. Хміляр, Р. А. Шпак, С. В. Василенко. – К.: “Молода нація”, 2004. – 52 с.
3. Клименко В. В. Механізми психомоторики людини / В. В. Клименко. – К., 1997. – 192 с.
4. Московчук Ю. А. Методика оцінки морально-психологічного стану частин і підрозділів Збройних сил України / Ю. А. Московчук. – Вінниця: ВПСУ, 1997. – 23 с.
5. Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ та його оцінка. Дис... докт. психол. наук: 20.02.02 / Київський націон. ун-т. ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 478 с.
6. Іллюк О. О. Методика оцінювання морально-психологічного стану особового складу частин і підрозділів внутрішніх військ: Навчальний посібник. – [вид. 2-е, перероб. та доп.] / О. О. Іллюк. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2011. – 96 с.
7. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – [изд. 8-е]. – М. : Сов. энцикл., 1970. – 900 с.
8. Зельницький В. А. Прогнозування морально-психологічного стану особового складу частин і підрозділів / В. А. Зельницький // Зб. наук. праць. – КВГІ. – Випуск 3. – 1998. – С. 34-38.
9. Зельницький В. А. Структура морально-психологічного стану військового підрозділу / В. А. Зельницький // Зб. наук. праць. – КВГІ. – Випуск 1(6). – 1999. – С. 27-32.